

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מז, תשנ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשון לטינית באותיות עבריות ביצירות האמנות

א. "אור העולם"

התייר הישראלי המטייל בפירנצה עשוי לפגוש אותיות עבריות במקומות שהוא אינו מצפה להן. נניח למשל שיבקר בכנסיית אורסאנמיקלה (Orsanmichele), לא רחוק מן הדואומו, ויתבונן בפסל הגדול הניצב לימין הכניסה, מעשה ידיו של פראנצ'סקו דה סאנגאלו (Francesco da Sangallo) בשנים 1522-1526. הפסל מתאר שלוש דמויות, שהן ישו הקטן ישוב על ברכי אישה צעירה, היא אמו מרים, והיא עצמה עומדת לימינה של אישה זקנה, זאת אמה חנה. על בסיס הפסל יראה התייר שלנו כתובת זו (תמונה 1):

איגו סום לוקס מונדי

האותיות עבריות, גדולות, ברורות ויפות - ואף על פי כן יש להניח שהתייר שלנו לא יבין את משמעות המשפט. מה פשר הדבר? ובכן, אמנם האותיות עבריות הן, אך לשון הכתובת לטינית, והיא: EGO SUM LUX MUNDI שפירושו: אני הוא אור העולם, מילים שלפי הברית החדשה אמר ישו למאמיניו (יוחנן ח 12). אבל בזה לא סגי. אם התייר יבקש מן השמש (אגב מתן תשר נאה) שידליק את התאורה המלאה של הכנסייה השרויה בדרך כלל בחצי חשיכה, ויתבונן היטב, יראה על אִמֶּרֶת הכתונת של הילד, מכתפו השמאלית אל הצד הימיני של חזהו, עוד כתובת מאותו סוג, האומרת (תמונה 2):

קריסטוס פיליאוס דיאי ויז

כלומר: CHRISTUS FILIUS DEI VIVI (מתי טז 16; יוחנן יא 27), שתרגומו: כריסטוס בן לאלוהים חיים. עוד ניתן לראות, על אִמֶּרֶת השמלה של האישה הזקנה, חנה, גם כן על הכתף השמאלית ועל החזה, את הכתובת (תמונה 3):

מאטיר מאטריס דיאי

הוא המשפט: MATER MATRIS DEI, ובעברית: אִם של אִם האלוהים. כתיב המשפטים הוא מדויק, ואמות הקריאה משמשות כהלכה: יו"ד מציינת i ו-e, וי"ו מציינת o ו-u, אל"ף מציינת a ואף משמשת בסיס לכל

תמונה 1

תמונה 3

תמונה 2

תנועה הבאה בראש מילה (איגו) או אחרי תנועה אחרת (דיאי). כפי שהעירה לי פרופ' אורה שורצנלד, כך היו רגילים לכתוב בלדינו.

נשאלת מאליה השאלה: לשם מה כתובות אלו? תוכנן מוכיח שהן מכוונות למי שאינם קתולים, כלומר ליהודים, כי קתולים אינם צריכים הסברים לדברים שהם בשבילם מובנים מאליהם, ובאמת לא ראינו כתובות כאלה על תמונות ועל פסלים. אבל היהודים אינם רגילים לבקר בכנסיות, ועוד פחות ביקרו בהן במאה הט"ז, ואפילו אם ביקרו, בוודאי לא רבים מהם ידעו לטינית. מצד שני, הקהל הרגיל לבוא לכנסייה הוא כמובן קתולי, וקהל זה, פרט למלומדים אחדים שבתוכו, אינו קורא עברית. אם כן - בשביל מי הכתובות האלה? תשובה לשאלה זו לא מצאתי גם בקרב המומחים באמנות ובהיסטוריה שפניתי אליהם.

אציע לקורא תשובה אפשרית, אם כי רחוקה מלהיות ודאית. מסביב לקיר החיצוני של אותה כנסייה, בארבעת צדדיה, עומדים בתוך גומחות ארבעה

תמונה 4

עשר פסלים - אחדים מהם מעשה ידיהם של גדולי הפסלים של הרנסאנס, ואחדים של אמנים ידועים פחות. באחת הגומחות של הצד הדרומי עומד פסל של מרים ובנה, ועל הבסיס של אותו פסל כתובת לטינית, שתרגומה הוא: 'בדמות זו פגע יהודי בכלי ברזל, ומשהודה מת משוסף על ידי ההמון - 1493' (תמונה 4). המאורע הזה ידוע מספרי היסטוריה (ראה קאסוטו, עמ' 51-52), והקרבת האומלל היה נער בשם פֶּרְטוֹלֹמְאוֹ דִּיקְאֵזִיס, אחד מן המִּכְרְנִים הרבים שבאו לפירנצה באותו זמן, אשר נאשם - בצדק או שלא בצדק - בחילול הפסל ומות מיתה רעה בידי ההמון. לפי התאריך שבתובת מעשה זה היה בשנת 1493, פחות משלושים שנה לפני שסאנגאלו התחיל בעשיית הפסל. שמא יש קשר בין שני הדברים, ומציבי הפסל רצו להגיד ליהודים: ראו מה אחד מכם ביקש לעשות, לפגוע באמו של בן אלוהים חיים, באמו של "אור העולם"! אפשר אם כן לשער שמשפטים אלו נכתבו באותיות

עבריות כדי לקרב אותם להבנת היהודים (שנהגו לכתוב כל לשון, כגון ערבית, לדינו ויידיש, באותיות עבריות), אלא שהם לא נכתבו בעברית ממש אלא בלטינית, היא שפת הכנסייה.

ב. "אני מאמין"

במינכן נמצאת תמונה שצוירה בשנת 1470 בקירוב בידי צייר עלום שם (המכונה "הצייר של חיי הבתולה"), והנושא שלה "נישואי מרים" (תמונה 5). הטקסט מתנהל בבית המקדש, המתואר ככנסייה נוצרית על תמונותיה ופסליה, ועורך אותו הכוהן הגדול, בעמדו כשגבו למזבח; על המזבח ניצבת תמונה בעלת שלושה ספינים (סריפתיכון); בשני הספינים הצדדיים תמונות של קדושים; מעל הספינים האמצעי מתנוסס פסל של משה רבנו ולוחות הברית בידיו, והספינים עצמו מכוסה בדף נייר שעליו כתובת עברית בעלת תשע שורות. וזו לשונה:

ונום קרעדו דע
 ום פאטרעם ומ
 ניפוטענטעם
 כרעאטורעם כ
 עלי עת תער
 ראם עת ין יעזו
 ום כריזטום פיל < י >
 ום דעיזו ון < יקום >
 דומינו < ם נוסטרם >

זהו נוסח תחילת ה"קרדו" (Credo = אני מאמין), הצהרת עיקרי האמונה של הנוצרים, שמקורה עתיק מאוד, והיא נאמרת בעבודתם בקודש. אם נחזיר את התעתיק העברי לאותיות לטיניות (בשים לב שהכותב לא נמנע מלחלק מילה בין סוף שורה לראש השורה התוכפת) נקבל: *Unum credo Deum patrem omnipotentem creatorem caeli et terram et in Jesum Christum filium deus un < icum > dominu < m nostrum >* (=אני מאמין באל אחד אב כליכול בורא שמים וארץ ובישו כריסטוס בנו < אדוננו היחיד >). סופן של שתי השורות האחרונות מוסיף על ידי המצנפת של הכוהן, כך שבשורה השמינית רואים רק את ראשית המילה האחרונה, ובשורה התשיעית (האחרונה) רואים רק חלק של מילה אחת, לא ברורה. בהסתמך על המקור השלמנו את האותיות הלא ברורות ואת החסר כפי שהשלמנו, אך בספק רב.

ונוכ קרעדרע
 וז פאטדעל וז
 נפוטעפאטכטל
 כרעאטורעס כ
 עאי עב הער
 ראט עכ ין יטו
 וז כרעאטורעס
 זע דעיוז ח
 הכיר

תמונה 5

הטקסט העברי הוא בכללו די ברור, אולם לא כל האותיות נכונות ומדויקות: המ"ם במילים **ונום** ו**דעום** היא תוכית ולא סופית; התי"ו של **עת** בשורות החמישית והשישית עשויה כמו כ"ף; במילה שקראנו אותה **ומניפוטענטעס** חל בלבול בסופה, ונראה כאילו היא כתובה **ומניפוטעפאטעס** - ועוד. יש כמה זריות הן בנוסח הלטיני הן בתעתיק העברי, המוכיחות שמחבר הכתובת לא היה מלומד גדול באף אחת משתי הלשונות. במקום הצורה **תעראם** שהיא ביחסת המושא הישיר צריכה לבוא הצורה **טעראע** = terrae, ביחסת הקניין; יש למחוק את האות הראשונה של המילה **דעיוז** כך שנקבל **עיוז** = ejus (ישלוי). יתר על כן, סדר המילים שונה מן הרגיל, ובמקום ההתחלה המקובלת Credo in Deum unum omnipotentem הוקדמה המילה unum, 'אחד', כנראה לשם הדגשתה, אולי כדי לקרב את הדברים לאמונה היהודית המקפידה על אחדות הבורא נגד השילוש הנוצרי (קטלוג מינכן, עמ' 134); אבל עם שינוי הסדר הושמטה המילית in, ובכך המשפט נעשה לא מובן, או אולי שונתה משמעותו.

אשר לתעתיק העברי - דרכו שונה בהרבה מזו של הכתובת שבפירנצה שעסקנו בה למעלה, והוא כאן יותר "אשכנזי" ויותר פרימיטיבי: עיין מייצגת את התנועה e וגם את הדיפתונג ae, המבוטא בלטינית המאוחרת e; וי"ו ויו"ד מתפקדות כסימני תנועות מלאות, ויוצרות הברה שלמה בלי שתבוא לפנייהן אל"ף: **ונום** (לא 'אונוס!'), unum = **דעום** = Deum, **ומניפוטנטס** = omnipotentem, **ין** = in; העיצור הכפול של המילה terram נכתב ברי"ש כפולה, **טעראם**, נגד הנוהג של העברית.

אולי אפשר להציע הסבר לעובדה שכתובת זו לשונה לטינית ואותיותיה עבריות. הספין האמצעי של התמונה, המכוסה על ידי הכתובת, נראה מחולק לשניים, כך שנוצרה בו צורת דיִפְטִיכוֹן, היא הצורה המקובלת של לוחות הברית: צורה זו מרמזת אולי שהיו כתובים בו עשרת הדיברות, והצייר אומר לנו שעכשיו באים במקומם עיקרי הדת הנוצרית, מפני שיסודות האמונה החדשה החליפו את אלה של האמונה הישנה. ה'קִרְדו' נכתב פה בלטינית, לשון הכנסייה, אבל באותיות עבריות, כי אנו נמצאים בבית המקדש, ואולי גם כדי לשוות לו אותה קדושה שהייתה לדיברות.

אותיות עבריות נראות בתמונה זו גם על כיסוי המזבח: בפינה הקדמית-מימנית אפשר להבחין באותיות **צוע**. לפי הביאור שבקטלוג של המוזאון (קטלוג מינכן, שם) "בשכבה עמוקה יותר של התמונה" (in einer tieferen Malschicht) כתובות המילים הראשונות של התפילה למרים, גם אלה לטיניות ואותיות עבריות: AVE... <P>LENA (שלום לך <מרים מ> לאת <חסד>). לא הצלחתי לראות זאת.

בלונדון נמצאת תמונה אחרת של אותו צייר, "הצגת ישו במקדש", וגם שם, בשפה של כיסוי המזבח, אותיות עבריות. אולם אחדים מן הסימנים הגרפיים אינם נראים אותיות, או שהם אותיות לא ברורות כלל, לכן אי אפשר לקרוא כאן משפטים, לא בעברית ולא בלטינית, למרות האמור בקטלוג של מינכן (קטלוג מינכן, שם) שיש כאן "כנראה כתובת לטינית כתובה בעברית".

ג. "מלך היהודים"

הברית החדשה מספרת שמעל הצלב של ישו נתלתה לוחית הנושאת את המשפט "ישו הנוצרי מלך היהודים" בעברית, ביוונית ובלטינית (יוחנן יט 20-19). לוחית זו מתוארת בהרבה תמונות של הצלוב (ראה רונן [1992], עמ' 606-603), לעתים בשלמותה בשלוש הלשונויות, לעתים רק בלטינית ולעתים בראשי תיבות בלבד: INRI (= Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum). כאשר הכתובת באה בשלוש הלשונויות הן מסודרות בדרך כלל בשלוש שורות, שאחת מהן, כרגיל הראשונה, מכילה את הנוסח העברי, אחת את היווני ואחת את הלטיני. אשר לנוסח העברי,

תמונה 6

יש שהוא מדויק ויש שהוא משובש. נוסח פחות או יותר מדויק נמצא, למשל, בתמונות של ביאטו אנג'ליקו (Beato Angelico, 1455-1400; תמונה 6), רוג'יר וואן דר וייידן

(1464-1400, Rogier van der Weyden), אל גרקו (1614-1541, El Greco), ולאסקס ואזארי (1574-1511, Vasari), סוארדי (1530-1465, Suardi), ומבראנדט (1669-1606, Rembrandt). מעניין לראות את ההבדלים הקטנים שבנוסח: שם האיש הוא לפעמים "ישו" לפעמים "ישוע", ולפעמים "יהושע" (כך אצל אנג'ליקו); "נוצרי" נכתב חסר וי"ו או מלא וי"ו, ובתמונות של אנג'ליקו באל"ף; "נאצרי"; לפני מילה זו באה לעתים ה"א הידיעה כחוק ולפעמים היא חסרה; גם המילה "יהודים" נכתבת עם או בלי יידוע.

אל גרקו צייר לא פחות מעשרים תמונות של הצלב שבהם הטקסט הוא מתוקן ושלם בשלוש הלשונות. נסתכל לדוגמה בתמונה כזו שבמוזאון הלובר שבפריז ונקרא (תמונה 7):

ישוע נוצרי מלך

יהודים

IHS<OYΣ> NAZΩPAIO<Σ>

O BΑΣIAEYΣ TΩN

IOYΔAION

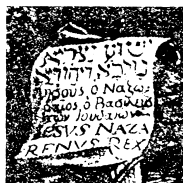
IHS N<A>ZAREN<US> REX IV<DAEORUM>

אולם הטקסט לעתים מקוצר או לקוי, כגון בתמונות של סיניורלי (Luca Signorelli, 1445 בקירוב - 1523), אשר כותב:

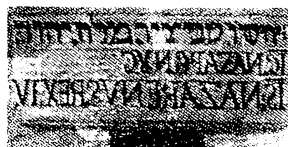
יהשו. עניציר. מלח. יהוד

נוסח זה מופיע בשתי תמונותיו של הצלב, הנמצאות אחת באורבינו (תמונה 8) ואחת בפירנצה, שנעשו בהפרש של שנים: נראה שבידי הצייר היה פתק ובו טקסט עברי משובש, והוא העתיק אותו בנאמנות פעמיים. דבר זה שופך אור על הדרך שבה ציירים שלא ידעו עברית כתבו אותיות עבריות.

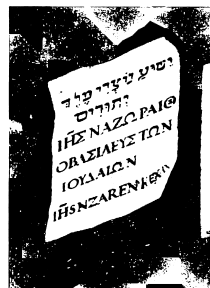
יש שהאותיות העבריות מוסרות טקסט ארמי: "ישוע נצריא מלכא דיהודיא". כך נמצא פעמים רבות אצל רובנס (1640-1577, Rubens), תמונה 9)

תמונה 9

תמונה 8

תמונה 7

יותר מפעם אחת אצל ואן דייק (Van Dyck, 1599-1641). אין הדבר תמוה אם נזכור שלשונם הארמית-יהודית של בני ארץ-ישראל נקראה בברית החדשה "עברית", וכך נקראה גם בספרי יוסף בן מתתיהו ופילון האלכסנדרוני, בהיותה הלשון המדוברת בפי "העברים". (בדומה לזה, בימינו מציין השם "יידיש", כלומר "יהודית", לשון שאינה אלא דיאלקט גרמני הקרוי כך מפני שהיהודים מדברים בו.)

לפעמים נתקלים בתופעה מוזרה, והיא שהשורה העברית של הכתובת התלת-לשונית גרמה ששתי השורות האחרות, היוונית והלטינית, נכתבו אף הן מימין לשמאל כמו העברית, כשאותיותיהן מהופכות לכתב ראי. כך נמצא בפסל "הצלוב" המיוחס למיקלאנג'לו (1475-1564) ובתמונת "הצלוב" של סיניורלי שבעיר אורבינו (תמונה 8) שכבר הזכרנו. בכתובת של סיניורלי השורה היוונית (השנייה) אינה שלמה; בשורה הלטינית (השלישית) מילים אחדות מקוצרות, וכך היא נראית:

VI XER SVNERAZAN SI

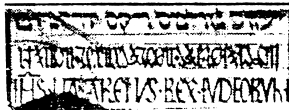
כפי שאמרנו יש לקרוא מימין לשמאל ואז נמצא: $I < E > S < V S >$ NAZARENVS REX IV < DAEORVM > (=ישו הנוצרי מלך היהודים). אולם ב"צלוב" של אותו צייר שבאופיצי בפירנצה השורות היוונית והלטינית נכתבו כמעט בשלמות ואותיותיהן באות בסדרן הרגיל.

ונבוא עכשיו לנושא הרשימה הזאת, והיא כתיבת המשפט העברי כאשר אותיותיו עבריות הן, אבל לשונו לטינית. כתובת כזו נמצא, אמנם מקוטעת, בתמונות "הצליבה" ו"יום הדין" לאחים ואן אייק (Jan & Hubert van Eyck, המחצית הראשונה של המאה הט"ו) שבמטרופוליטן של ניו-יורק; אנו קוראים שם "יש > ו < נזרענס" (רוגן [תש"ן], עמ' 3). אולם כתובת כזאת ברורה ושלמה אפשר לראות בתמונת "הצלוב" של פלידנוורף משנת 1465 (תמונה 10), וזו לשונה:

יעזוס נזרינוס רקס יודיארום

זהו תעתיק האמרה הלטינית הרגילה: IESUS NAZARENUS REX IUDAEORUM. כאן התנועה e מיוצגת על ידי עי"ן פעם אחת, ופעמים על ידי יו"ד. במקרים אלו קל להסביר את צירוף הלטינית עם העברית. נניח

שהצייר רצה להציג אותיות עבריות, למען הראליזם, ולא מצא מי שייתן לו טקסט עברי אבל מצא מי שידע את ערך האותיות העבריות: הוא פתר אפוא את הבעיה בכתבו טקסט הנתפס כעברי בעיני ההדיוט אף על פי שלשונו היא לטינית.

תמונה 10

ד. עברית באותיות לטיניות

גם התופעה ההפוכה - עברית באותיות לטיניות - מצויה, אם כי מעט מאוד. עד כה לא ראיתי אותה אלא אצל יאן ואן אייק הנזכר, ראשון הציירים הפלמים, אשר כותב <I> ADONA באותיות לטיניות על השריון של גיורגי הקדוש, בחזהו (בתמונה "הבתולה עם הקנון ואן דר פאלה", המוזאון של Bruges; תמונה 11), וכותב SABAOT באותיות לטיניות אבל באומנה יוונית

(ω) במקום ο, בתמונה של אלוהים (פוליפטיכון [=תמונה מורכבת מכמה ספינים] על המזבח של גנט). אולם פרט מעניין ומיוחד ביותר הוא המילה AGLA הנראית בכמה מתמונותיו כשהיא כתובה באותיות לטיניות או באותיות יווניות (ΑΓΛΑ) או בתערובת של שני הכתבים. זהו תעתיק של העברית **אגלא**, ראשי תיבות של המשפט "אתה גיבור לעולם

תמונה 11

אדוני הפותח את הברכה השנייה של תפילת שמונה-עשרה; ראשי תיבות אלו מצויים בקמעות של יהודים, והיו נפוצים עוד יותר בין הנוצרים, אשר כתבו אותם על לוחות עץ וראו בהם סגולה נגד דלקות, עד שהם פירשו את הנוטריקון בגרמנית Allmächtiger Gott, lösch aus כלומר "אל כלי-יכול, כִּבֵּה!". בשניים מן הספינים של הפוליפטיכון של גנט מצוירים מלאכים מנגנים: הרצפה שעליה הם עומדים עשויה אריחי חרסינה המקושטים בסמלים ובמילים שונות, ובין המילים האלה בא כמה פעמים הנוטריקון AGLA, באותיות לטיניות ויווניות, כפי שאמרנו (תמונה 12). מילה זו חוזרת באותו פוליפטיכון, על ספין אחר, בתוך ססמה ארוכה הכתובה על המגן של אחד האבירים בקבוצת "חיילי ישו", ועוד בתוך ססמה אחרת על המגן של המלאך מיכאל ב"יום הדין" שבמטרופוליטן של ניו-יורק.

תמונה 12

נספח

ברשימתי הקודמת, "כתובות עבריות באיטליה מן המאות הטי' והי"ז" (לשונו לעם מו [תשנ"ה], ג, עמ' 99-105), הבאתי את הכתובת מן העיר מונזה "קטיל הוא ואנו נושענו". מבין קוראי הרשימה הגיבה על עניין זה הגברת מלכה לזוביק מירושלים הטוענת שההבדלים בין הנוסח הלטיני לנוסח העברי מצביעים על כך שעורך הנוסח העברי ביקש להכניס בו נימה של זלזול. הדבר לכאורה תמוה ביותר, אולם הבדיקה מאשרת את הטענה. כמו שכתבנו במקום, התרגום המדויק של הנוסח הלטיני הוא: "אתה נהרגת ואותנו הושעת", ובמקום זה נחרת, כאמור, בשיש: "קטיל הוא ואנו נושענו".

שני הבדלים בולטים יש כאן: (א) הרישא בגוף שלישי ("קטיל הוא") במקום בגוף השני שבמקור ("אתה נהרגת"); (ב) הסיפא בניסוח של משפט סביל ("אנו נושענו") במקום הפעיל שבמקור ("ואותנו הושעת"). אשר לנקודה הראשונה, ניתן להעיר שהשימוש בכינוי הנסתר לציון אדם יש בו מעין הקלת ראש כלפיו; גם את הילדים מלמדים שלא לומר על אביהם "הוא אמר" אלא "אבא אמר". אין כרגע ביכולתי לבדוק את הדבר בשיטתיות, אך ממבט ראשון נראה לי שבמקרא נזכר ה' או בפנייה ישירה בגוף שני, או בגוף שלישי באחד משמותיו המיוחדים, אך לא בכינוי הנסתר "הוא". העובדה שהגוף השני שבביטוי הלטיני הוחלף בכינוי הנסתר בביטוי העברי אומרת דרשני.

אשר לנקודה השנייה - הנוסח הלטיני אומר "אותנו הושעת" ואילו העברי "אנו נושענו": כלומר, לאו דווקא הוא הושיע אותנו, אלא נושענו, על ידי מי - אין זה ידוע! מבנה המשפט העברי מזכיר את הפסוק: "הפח נשבר ואנחנו נמלטנו" (תהלים קכד, ז).

ואם נרצה נוכל לדרוש לגנאי גם את הבחירה בפועל הארמי "קטיל", האמור במקורו (דניאל ה, ל) על בלשאצר מלך בבל, בעוד שפשוט יותר היה לומר "נהרגת", כמו "אם יִהְיֶה בַּמִּקְדָּשׁ ה' כֶּהֱנָה וּנְבִיא" (איכה ב, כ). מכל אלה קשה אפוא לדחות את ההשערה שמנסח הטקסט העברי ביקש להקל בכבודו של מושיעם, או שלכל הפחות רצה להימנע מלכתוב דברים הטוענים במפורש שהוא הציל את האנושות. אין לחשוד בנוצרי בכוונות כאלה, אך אפשר לשער (אם כי הדבר תמוה) שהיהודי אשר נתבקש להעביר את המשפט מן הלטינית לעברית עשה את מלאכתו בדרך זו. ברור שאם הדבר היה מתגלה קשה היה עונשו של המתרגם ואולי של כל עדתו, אבל נראה שהוא סמך על כך שלמדנותם של הנוכרים לא תספיק להם להבחין בערמתו. אולי לפנינו דוגמה של נקמה פורתא שהעם הגולה והנרדף לקח לו מרודפיו.